

УДК 769 (410.1) “17/18” : 069 (477.54)

Марина Філатова

**ОБРАЗ “МАЛЮКА БОНІ” В АНГЛІЙСЬКІЙ САТИРИЧНІЙ ГРАВЮРІ
МЕЖІ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ З ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО
ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ**

У статті досліджено колекцію англійської антинаполеонівської сатиричної графіки кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. з фондів Харківського художнього музею. Охарактеризовано індивідуальні особливості творчого почерку відомих англійських карикатуристів, підкреслено прямий зв'язок сюжетів карикатур з політичною ситуацією того часу. Більшість англійських карикатур межі ХVІІІ–ХІХ ст. пов'язано з ім'ям Наполеона Бонапарта, який і був головним героєм переважної кількості сатиричних аркушів.

Ключові слова: англійське мистецтво, політична карикатура, сатирична графіка, Наполеон Бонапарт, “Малюк Боні”.

Марина Філатова

**ОБРАЗ “МАЛЫША БОНИ” В АНГЛИЙСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ГРАВЮРЕ
РУБЕЖА ХVІІІ–ХІХ ВЕКОВ ИЗ ФОНДОВ ХАРЬКОВСКОГО
ХУДОЖЕСТВЕННОГО МУЗЕЯ**

В статье исследовано коллекцию английской антинаполеоновской сатирической графики кон. ХVІІІ – нач. ХІХ вв. из фондов Харьковского художественного музея. Охарактеризовано индивидуальные особенности творческого почерка известных английских карикатуристов; подчеркнута прямую связь сюжетов карикатур с политической ситуацией того времени. Большинство английских карикатур рубежа ХVІІІ–ХІХ вв. связано с именем Наполеона Бонапарта, который и был главным героем подавляющего числа сатирических листов.

Ключевые слова: английское искусство, политическая карикатура, сатирическая графика, Наполеон Бонапарт, “Малыш Бони”.

Marina Filatova

**THE PORTRAYAL OF “LITTLE BONEY” IN BRITISH SATIRICAL ENGRAVING
OF EIGHTEENTH TO NINETEENTH CENTURIES FROM THE KHARKIV
ART MUSEUM FUNDS**

The paper studies the collection of British anti-Napoleonic satirical graphics of the late eighteenth early, nineteenth centuries from the funds of the Kharkiv Art Museum. It identifies the individual characteristics of the artistic style of famous British cartoonists, whilst also highlighting the direct link between the themes and the political situation of the time.

Satirical graphics of the late eighteenth, early nineteenth century are a distinctive and colorful phenomenon of British art and culture. During this time, the absence of censorship and freedom of the press in England created favorable conditions for the development of political cartoons in contrast to continental Europe. Caricature broadsheets were published on a daily basis for popular consumption in their hundreds and thousands. Created by outstanding masters of this genre such as James Gillray, George Cruikshank, William Elms, Charles Williams, these satirical sheets appeared instantaneously, as troublesome news reached the shores of Albion. These cartoons were a powerful political tool – not only did they amuse and entertain, they annoyed, thrilled and had great influence on public opinion.

Not one historical era has been reflected so well in caricatures, as that of Napoleon Bonaparte. He was the protagonist of the overwhelming majority of British cartoons at the turn of the nineteenth century. The British created a caricature of Napoleon as “Little Boney”. In the Napoleonic

era British cartoonists fulfilled an important social mandate, by creating an image of Napoleon which caused the viewer not only disgust but also disdain. During these years, the caricatures of Napoleon brought together the people of Europe, creating a new international language which facilitated the exchange of opinions on the person on everyone's mind – Napoleon Bonaparte. It is the British cartoonists of this era, who had the most profound influence on foreign artists and made the greatest contribution to the forming principles and guiding rules of the genre of political caricatures as we know it today.

Key words: *British art, political caricature, satirical drawings, Napoleon Bonaparte, “Little Boni”.*

Англійська сатирична графіка кінця XVIII – початку XIX ст. – одне з найбільш самобутніх та яскравих національних явищ в історії англійської культури. Саме в ній якнайяскравіше виявився англійський гумор, любов до парадоксальності ситуацій та порівнянь, сарказм. У колекції зарубіжного мистецтва Харківського художнього музею зберігається понад 100 сатиричних аркушів англійської карикатури, з яких більша частина є антинаполеонівськими. Створені у період піднесення в Англії цього жанру графіки, що характеризується активністю художників, пік якої припадає на епоху боротьби народів з Наполеоном, вони дають безцінний матеріал для вивчення загальних рис англійської політичної карикатури межі XVIII–XIX ст. і особливостей творчості окремих майстрів.

Вивчення та дослідження художньої спадщини англійської графічної школи, проблем розвитку сатиричної гравюри – одна зі складових проблематики художньої культури та образотворчого мистецтва Англії. Праці з даної теми можна розподілити на декілька груп: загальні дослідження з історії карикатури, в які включені розділи з історії англійської політичної сатири кінця XVIII – XIX ст.; роботи, присвячені творчості окремих майстрів; каталоги різних музейних колекцій та виставок; довідкові видання. Серед іноземних видань слід, перш за все, назвати дослідження Дж. Ештона [9], Ф. Клінгендера [11], Б. Лінча [12]. Найповнішим та точним за відомостями джерелом є каталог колекції Британського музею, складений Мері Дороті Джордж [10]. Вітчизняних досліджень з англійської політичної сатири поки що немає. Багато карикатур взагалі ще не опубліковано. О. В. Швириков [7], прослідковуючи історію розвитку карикатури в різних країнах впродовж століть, значну увагу приділяє і політичній сатирі Англії. Робота К. О. Некрасової [3] має оглядовий характер. Особливої уваги заслуговує книга В. П. Шестакова [8]. В ній вперше англійське образотворче мистецтво, і в тому числі карикатура, розглядається як цілісний процес, в якому відображається ментальність нації, зростання національної самосвідомості, особливості національного характеру.

Мета статті – проаналізувати антинаполеонівські сатиричні аркуші відомих англійських карикатуристів межі XVIII–XIX ст. з колекції Харківського художнього музею, розкрити основні засади, характерні в цілому для англійської політичної сатири цього періоду, а також визначити індивідуальні особливості творчої манери кожного з майстрів.

Особлива цінність англійських карикатур полягає в максимальному наближенні сучасної людини до реалій минулого. Хитросплетіння європейської політики показані у всьому різноманітті, рельєфно та дотепно [9, с. 25]. Диктатура Наполеона протиставила спочатку революційну, а згодом імператорську Францію іншим європейським державам, що призвело до численних воєн. Французькі війська не раз захоплювали території Німеччини, Італії, Швейцарії, Голландії, Португалії, Іспанії, Австрії та Росії. Єдиною європейською країною, яка уникла ворожого вторгнення, виявилася Великобританія, багато в чому завдяки тому, що вона була надійно захищена морями та потужним флотом. З 1793 року Великобританія вступила у війну з революційною Францією, і саме тоді англійському уряду стала у нагоді сатирична зброя карикатуристів. Треба віддати належне мистецтву останніх, їх умінню тонко відчувати настрої англійського суспільства, яке вимагало нищівного висміювання ворога. Британський ліберальний історик Дж. М. Тревел्यान писав, що в епоху наполеонівських воєн карикатури “панували над свідомістю та уявою століття так само, як фотографія і фільми панують над нашими” [5, с. 509].

Жодна історична епоха не була так повно представлена в карикатурах, як епоха Наполеона Бонапарта. В Англії, Франції, Іспанії, Австрії, Пруссії, Німеччині, Росії кожен його дію зустрічали новими сатиричними аркушами. Наполеон чудово розумів, що ніщо так не применшує в очах суспільства його особистість, як карикатури, тому ноту за ноту посилав він до Англії, вимагаючи від уряду приборкання карикатуристів. Укладаючи Ам'єнський договір (1802), Бонапарт вніс умову, щоб пасквілянтів, які висміюють його особистість і діяння, було притягнуто до судової відповідальності нарівні з убивцями [3, с. 50]. Але лондонський уряд, знаючи ціну карикатурі, не зачепив жодного з великих сатириків, заарештувавши для виду кілька нікому не відомих осіб. Чим відомішим ставало ім'я Наполеона, тим більше та сильніше ставала армія карикатуристів. Необхідно відзначити, що техніка офорту, в якій виконувалися карикатури, давала можливість отримати до 200 якісних відбитків з однієї дошки. Тому не дивно, що відбитки більшості згадуваних у цій статті аркушів є і в інших музеях як нашої країни, так і зарубіжних, у тому числі і у Британському музеї.

Слід зазначити, що історія карикатури невіддільна від історії цензури. Починаючи з XVI століття, цілий ряд європейських країн публікують закони і укази, які забороняють поширення естампів наклепницького характеру [7, с. 118]. В іншому становищі була англійська карикатура. Відсутність цензури і свобода друку в Англії створили сприятливіші умови для розвитку карикатури порівняно з континентальною Європою; художники та журналісти могли більш вільно висміювати Наполеона, а тому кожен його вчинок знаходив сувору оцінку в сатиричній гравюрі. В жодній європейській країні мистецтво карикатури не було так розвинене, як тут. Але цьому сприяли не тільки традиції політичної свободи та свободи друку, а й тривале культивування сатиричного жанру в англійському мистецтві. У першій половині XVIII ст. користувалися великим успіхом карикатури Уільяма Хогарта (1697 – 1764), який створив собі безсмертне ім'я своїми знаменитими картинами-сатирами. Успіх Хогарта сприяв появі, в другій половині XVIII ст., цілої плеяди талановитих художників-карикатуристів на чолі з Джеймсом Гілреєм і Томасом Роуландсоном. Реалістичне мистецтво Хогарта з притаманними йому аналітичністю, використанням театральних та драматургічних прийомів та одночасним зверненням до символіки, алегорії вплинуло на англійську політичну сатиру межі XVIII–XIX ст. [12, р. 54].

Однією з улюблених тем англійських карикатуристів був, звичайно, Наполеон, який енергійно, але безрезультатно прагнув зламати могутність Англії. Англійські карикатуристи Дж. Гілрей, Дж. Крукшенк, У. Ельмс та інші створили не менше тисячі сатиричних малюнків, що висміювали Наполеона та його політику. Не було жодної слабкої риси в його характері, не залишилося, здається, жодної частини тіла, які не були б зображені ними в карикатурному вигляді. Саме англійці створили карикатурний тип Бонапарта у вигляді “Малюка Боні”.

Атаку англійських карикатуристів на Наполеона очолив видатний художник Джеймс Гілрей (James Gillray, 1757 – 1815). У колекції Харківського художнього музею зберігаються відомі сатиричні аркуші майстра, які дають яскраве уявлення про своєрідну графічну мову Дж. Гілрея та характер його сміху. Зазвичай у своїх творах художник уникає оповідного розвитку сюжету, написів, що передають репліки персонажів; його мова лаконічна та дохідлива. Майстер багато трудився над створенням карикатурного типу Наполеона. У карикатурі “Союзні держави, що відроджують рівність” (1 вересня 1799 р.) художник створює далекий від портретності гротескний образ Бонапарта: потворний ніс, непоказна фігура на некрасивих ногах у високих чоботях, довгі руки. Все це було підкреслено Гілреєм та притому так вдало, що іншим художникам залишалося тільки наслідувати. Це він перший започаткував зображення Наполеона у вигляді корсиканської лисиці (натяк на хитрість корсиканського вихідця) та корсиканського м'ясника, в крамниці якого серед свинячих, волових та інших туш висять людські туші (натяк на нещадне винищення роду людського завдяки безперервним війнам). Взагалі, в сатиричних аркушах майстра використані комічні ситуації, розмаїті; відчувається велика майстерність художника в створенні гострих індивідуальних характеристик персонажів.

Як тільки Великобританія оголосила війну Франції (1803) і Наполеон почав приготування до висадки великого десанту, британську націю охопив жах перед французьким

вторгненням. Карикатуристи стали навперебій випускати патріотичні листи, прагнучи применшити французьку загрозу в очах обивателів. Особливо важливо було “применшити” французького очільника – Наполеона Бонапарта, якого стали повсюдно зображати коротуном. Саме в 1803 році він отримав свою головну карикатурну кличку – “Малюк Боні”, що закріпилася за ним назавжди. Роздуми про велике та мале не могли не викликати в англійців асоціацій з головним літературним твором на цю тему “Подорож Гуллівера” Джонатана Свіфта. У результаті 26 червня 1803 року вийшла у світ гравюра Гілрея, що зображує англійського монарха Георга III в ролі короля велетнів, який розглядає у підзорну трубу крихітного Гуллівера-Наполеона. У фондах Харківського художнього музею є два відбитки аркуша “Король Бробдінгнега і Гуллівер” (26 червня 1803 р.). Ця сатира Гілрея стала однією з найбільш популярних антинаполеонівських карикатур та викликала безліч наслідунків [7, с. 109].

Одним з найвідоміших сатиричних творів майстра є аркуш зі складним літературним підтекстом та безліччю захоплюючих деталей – “Долина смертної тіні” (14 вересня 1808 р.). Сюжет сходить до знаменитої релігійної алегорії Джона Беньяка “Шлях паломника” (1678), де описуються мандри Християнина, що долає багато спокус на шляху із земного світу в Рай. Десятий розділ так і називається “Долина смертної тіні”. Гілрей пародійно зображує Пекло, в яке потрапив “Малюк Боні”. Художник персоніфікує народи та країни у вигляді тварин, птахів, жаб, змій, створює алегорії, влучно інтерпретуючи політичну ситуацію часу. Експресивний малюнок, загальний гротесковий характер зображення, його високе емоційне напруження позбавляють роботу комічності, здатної викликати сміх. Вона виглядає швидше як гостра, зла сатира.

Творець більшості гравюр, присвячених російській кампанії 1812 року, – Уільям Ельмс (William Elmes, активно працював у 1804–1816 рр.), створює репліку на пророчий аркуш Гілрея “Долина смертної тіні” (1808) з такою самою назвою. Це вже 1812 рік, і головна загроза “Малюку Боні” виходить від Росії. Російський ведмідь більш не скутий, він встав на диби та нападає на Бонапарта. Смерть, залишивши Іспанського мула, видерлася на Ведмедя і вже вразила кількох французьких генералів. Язики вогню у Гілрея, що відсилають до пекельного полум'я, в Ельмса перетворилися на заграву московської пожежі – у самій їх гущі виникає купол з хрестом – “Кремлівський палац” – та караюча рука з написом “помста”. З небес летить розлючена “московитська кішка”. Є тут і улюблений персонаж Ельмса – Джек Фрост (Мороз), який їде в санях, як Санта Клаус. Постать “Малюка Боні” в точності скопійована з гілреївського аркуша, але в Ельмса він наступив ногою на розп'яття, Біблію та єпископський жезл, тим самим художник хотів прибрати можливість асоціації Наполеона з благочестивим християнином зі “Шляху паломника”. Ельмс намагався слідувати історичним реаліям, на відміну від Гілрея, він не намагався заглянути в майбутнє, адже і сьогодення давало багато приводів для оптимізму. Гравюра Ельмса – не продовження, а скоріше іронічна пародія на карикатуру Гілрея – настільки різні були характери обдарувань цих двох майстрів [6, с. 71].

Уільям Ельмс часто використовує фантазмагоричні образи. Багато його композицій побудовано на основі гротескового контрасту. На аркуші “Генерал Мороз, який голить малюка Боні” (1 грудня 1812 р.) змальовано величезне фантастичне чудовисько з ведмежими ногами, яке схопило Наполеона та наступило пазуристими лапами на французькі війська. Фантазмагорична картина протистояння Наполеона та російського морозу. На цій гравюрі немає навіть натяку на російську армію: генерал Мороз розправився з французами поодиночі, розтоптавши крихітних солдатиків своїми ведмежими лапами. Однією рукою Мороз схопив свою жертву, “Малюка Боні”, за ніс, в іншій тримає бритву з написом “Російська сталь”. Сюжет з бритвою згодом десятки разів повторювався карикатуристами всієї Європи [6, с. 93].

Під час Вітчизняної війни 1812-го року була дуже популярна легенда про те, що нібито отаман Платов пообіцяв віддати свою дочку в дружини тому, хто впіймає Бонапарта. На аркуші Ельмса “Ласий шматок для козака, або Винагорода Платова за голову Бонапарта” (4 січня 1813 р.) дочка Платова представлена у вигляді козачки, чий образ складений з цікавого поєднання краси та варварства. У її ніг зображено купідона, який шукає свою жертву серед “хмар козаків”, що носяться у небі та полюють на “Малюка Боні”. Карикатура нагадує лубочну картинку: немає світлотіньового моделювання та пластичності форм, відсутня глибина

простору, композиція має чисто декоративне звучання на площині, що підкреслено широкими плямами розмальовки.

Один з найталановитіших британських художників XIX ст. Джордж Крукшенк (George Cruikshank, 1792 – 1878) особливо багато карикатур створив наприкінці 1812 і в 1813 році, коли Наполеон зазнав фіаско в Росії. Твори 1813–1823 рр., що належать Харківському художньому музею, дають певне уявлення про ранній період творчості майстра, коли, знаходячись під впливом батька, відомого карикатуриста Ісаака Крукшенка (Isaak Cruikshank, 1764 – 1811), він створив свій власний своєрідний стиль. Більшість сатиричних аркушів Дж. Крукшенка з фондів музею вирішена у формі “розмовної карикатури”. У його роботах не слід шукати об’єктивно-історичної оцінки тому, що відбувалося. Вони відображають загальні антинаполеонівські настрої епохи: військові успіхи союзників у 1813 році (“Кровопускання та гаряча вода! Або Союзні доктори приводять Боні до свідомості” (12 грудня 1813 р.)), поспішна втеча Наполеона з Росії (“Неймовірна втеча, або Великий стрибок Боні “а ля Грімальді!” (1813)), позбавлення французького імператора престолу (“Союзні пекарі, або Корсиканська жаба у скрутному становищі” (1 квітня 1814 р.)). Дж. Крукшенк поєднує в своїх творах комічність ситуації, карикатурне зображення персонажів та гумористичність написів, реплік. Не підлягає сумніву прямий зв’язок карикатур з пресою того часу, що з невпинною ідкістю і злісністю нападала на Наполеона [9, р. 27]. Образ Наполеона, створений художником, – це популярний карикатурний тип “Малюка Боні”, – немічного карлика з пташиним носом, тонкими ручками та ніжками, у величезних чоботях і гігантському капелюсі. Комічні та інші крукшенківські типи – неймовірно товстий Джон Буль, невисокий круглий голландець у гостроверхому капелюсі, худий довгоногий австрієць і інші. Проте це карикатура зовнішності, перебільшеної міміки, а не характерів. При зображенні реальних конкретних осіб, наприклад Олександра I (“Кровопускання та гаряча вода”), Блюхера, Шварценберга, Велінгтона, князя Воронцова (“Союзні пекарі”), Дж. Крукшенк майже повністю уникає навіть зовнішніх спотворень, здатних викликати сміх. Тут комізм виражається у дії, в тому, наприклад, з якою серйозністю союзники, начепивши фартухи, прагнуть засунути карлика Боні в піч (“Союзні пекарі”). У забавних, часто дотепних написах, розмовах персонажів художник використовує гру слів, різні натяки. Композиції майстра ясно читаються, вони побудовані на основі принципу єдності часу, місця та дії.

Політичні пристрасті навколо Бонапарта були дуже напружені, Наполеон став тією постаттю, яка цікавила всі європейські країни і була всім ненависна як зразок диктатора та загарбника. В наполеонівську епоху англійські карикатуристи виконали найважливіше соціальне замовлення, створивши образ Наполеона, який викликав у глядача тільки почуття огиди разом з насмішкою. Дослідники одноголосно вказують, що англійські сатиричні гравюри на Наполеона створили нову еру в історії цього жанру образотворчого мистецтва. Карикатури на Наполеона були протягом декількох років об’єднуючим елементом для всіх європейських народів, свого роду інтернаціональною мовою, якою ці народи могли обмінюватися думками про людину, яка цікавила всіх, – Наполеона.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виппер Б. Р. Английское искусство. Краткий исторический очерк / Б. Р. Виппер. – М. : Издание Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, 1945. – 64 с.
2. Кузьминский К. С. Отечественная война в живописи / К. С. Кузьминский // Отечественная война и русское общество / [ред. А. Дживилегов, С. Мельгунов, В. Пичета]. – М. : Издательство И. Д. Сытина, 1911. – Т. V. – С. 192–235.
3. Некрасова Е. А. Очерки по истории английской карикатуры конца XVIII и начала XIX веков / Е. А. Некрасова. – Ленинград : Государственное издательство изобразительных искусств, 1935. – 67 с.
4. Орлов А. А. Наполеон требовал приравнять карикатуристов к убийцам. Русские и французы в английской карикатуре конца XVIII – начала XIX в. / А. А. Орлов // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 6. – С. 73–81.

5. Треvelyan Дж. М. Социальная история Англии. Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Треvelyan ; [Под ред. А. Крушинской, К. Татариновой]. – Смоленск : Русич, 2001. – 624 с.
6. Успенский В. М. Медведи, Казаки и Русский Мороз: Россия в английской карикатуре до и после 1812 года / В. М. Успенский, А. А. Россомахин, Д. Г. Хрусталёв. – СПб. : Арка, 2014. – 252 с.
7. Швыров А. В. Иллюстрированная история карикатуры с древнейших времён до наших дней / А. В. Швыров. – СПб. : Тип. Пантелеева, 1904. – 404 с.
8. Шестаков В. П. История английского искусства от средних веков до наших дней / В. П. Шестаков. – М. : Галарт, 2010. – 472 с.
9. Ashton J. English Caricature and Satire on Napoleon I / J. Ashton – London, Chatto&Windus, 1884. – Vol. 1. – pp. 23–81.
10. George M. D., Catalogue of Political and Personal satires, preserved in the Department of prints and drawings in the British museum / M. D. George. – London : Printed by order trustees, 1935–1954. – Vol. V–XI.
11. Klingender F. D. Russia – Britain’s ally 1812 / F. D. Klingender. – London : G. Harrap & Co. LTD, 1942. – 60 p.
12. Lynch B. A. History of caricature / B. A. Lynch. – London : Faber and Gwyer, 1926. – 126 p.

REFERENCES

1. Vipper, B. R. (1945), *Angliiskoe iskusstvo. Kratkii istoricheskii ocherk* [English art. A brief historical sketch], Moscow, Izдание Gosudarstvennogo muzeya izobrazitelnih iskusstv imeni A. S. Pushkina. (in Russian).
2. Kuzminskiy, K. S. (1911), *Otechestvennaya voina v zhivopisi* [Patriotic War in painting], *Otechestvennaya voina i russkoe obshchestvo* [Patriotic War and the Russian society], ed. by Djivilegov A., Melgunov S., Picheta V., Moscow, Izdatelstvo Sitina I. D., Vol. V, pp. 192–235. (in Russian).
3. Nekrasova, E. A. (1935), *Ocherki po istorii angliyskoy karikatury kontsa XVIII i nachala XIX vekov* [Essays on the History of English caricature late XVIII and early XIX centuries], Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo izobrazitelnih iskusstv. (in Russian).
4. Orlov, A. A. (1999), *Napoleon treboval priravnnyat karikaturistov k ubiytsam. Russkie i frantsuzy v angliyskoy karikature kontsa XVIII – nachala XIX v.* [Napoleon demanded equate cartoonists to murderers. Russian and French to English caricature late XVIII – early XIX century.], *Voennno-istoricheskii zhurnal* [Military History Magazine], no 6, pp. 73–81. (in Russian).
5. Trevelyan, D. M. (2001), *Sotsialnaya istoriya Anglii. Obzor shesti stoletiy ot Chosera do korolevy Viktorii* [The social history of England. Overview of six centuries from Chaucer to Queen Victoria], Ed. A. Krushinskaya, K. Tatarinov, Smolensk, Rusich. (in Russian).
6. Uspenskiy, V. M., Rossomahin, A. A. and Hrustalev, D. G. (2014), *Medvedi, Kazaki i Russkiy Moroz: Rossiya v angliyskoy karikature do i posle 1812 goda* [Bears, Cossacks and Russian Frost: Russia in the English caricature before and after 1812], St. Petersburg, Arka. (in Russian).
7. Shvirov, A. V. (1904), *Illyustrirovannaya istoriya karikatury s drevneyshikh vremen do nashikh dnei* [Illustrated History of the cartoons from the earliest times to the present day], St. Petersburg, Tipografiya Panteleeva. (in Russian).
8. Shestakov, V. P. (2010), *Istoriya angliyskogo iskusstva ot srednikh vekov do nashikh dnei* [The history of English art from the Middle Ages to the present day], Moscow, Galart. (in Russian).
9. Ashton, J. (1884), *English Caricature and Satire on Napoleon I*, London, Chatto&Windus, Vol. 1. – pp. 23–81. (in English).
10. George, M. D. (1935–1954), *Catalogue of Political and Personal satires, preserved, in the Department of prints and drawings in the British museum*, London, Printed by order trustees, Vol. V–XI. (in English).
11. Klingender, F. D. (1942), *Russia – Britain’s ally 1812*, London, G. Harrap & Co. LTD. (in English).
12. Lynch, B. A. (1926), *History of caricature*, London, Faber and Gwyer. (in English).